

Gönderim Tarihi: 23.01.2017

Kabul Tarihi: 20.02.2017

JOHN LOCKE'DA RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ VE AHİRET HAYATI¹ Immortality of the Soul and the Life of the Hereafter in John Locke

Habib ŞENER

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
habibsener@gmail.com

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

İnsan bedeninin nedeni ve ilkesi olarak kabul edilen ruh hakkındaki tartışmalar insanlık tarihi kadar eskidir. Ruh ile bağlantılı en temel konu ise ölüm ve ölümden sonraki hayattır. Ölümü bütün insanlar kabul etmelerine rağmen ahiret hayatı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Genel olarak ölüm, ruhun bedenden ayrılması olarak kabul edilmiştir. Düşünce tarihinde ruhun ölümsüz veya beden gibi ölümlü olduğunu savunan filozoflar olmuştur. Bundan dolayı ruhun ölümlü ya da ebedî olup olmaması ile ilgili tartışmalar ölümden sonraki hayat için çok önemlidir. Ruhun ölümsüz olup olmadığı konusunda bir anlaşma olmamasına rağmen insanların hepsi ölüm gerçeğini kabul etmektedirler. Bu makalede, Aydınlanma'ya zemin hazırlayan en önemli düşünürlerden biri olan John Locke'un, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı hakkındaki görüşleri ele alınıp incelenecektir.

Anahtar Kavramlar: Tanrı, Ruh, Ahiret Hayatı, Mutluluk, Vahiy, John Locke.

Abstract

The debate about the soul, which is accepted as the cause and principle of the human body, is as old as human history. The main issue connected with the soul is the death and the life of the hereafter. Though all people accept death, it is not possible to say the same thing for the life of hereafter. In general, death is considered to be the separation of the soul from the body. In the history of thought, philosophers have argued that the soul is immortal or mortal like the body. Therefore, the debate about whether the soul is mortal or immortal is very important for the life of the hereafter. In this article, the views on the immortality of the soul and the life of the hereafter of John Locke, one of the most important thinkers who prepare the ground for the Enlightenment, will be explored and evaluated.

Keywords: God, Soul, the Life of Hereafter, Happiness, Revelation, John Locke.

Giriş

Ruh, insanın manevi etkinliğinin ve çok çeşitli bilinç hallerinin merkezi; onun benliğini meydana getiren entelektüel, ahlâkî ve duygusal

¹ Bu makale, yazarın “İngiliz Aydınlanma Felsefesinde Din: Locke ve Hume”, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012), adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

yetilerin tümü, bedeni harekete geçiren aktif ilke, pasif ve cansız olan beden üzerinde etkide bulunan güçtür (Cevizci, 2010, s. 1340). Aristoteles'e (2011b) göre, hareketin, düşüncenin, yargının, duyumlamanın, yani kısaca canlı bedenin nedeni ve ilkesi olan ruh konusunda güvenilir bilgi elde etmek en zor olan şeylerden biridir (ss. 249, 264). Düşünce ilkesi ve canlı varlığın dinamizmi olan (Bolay, 2009, s. 299) ruh yerine "İlkçağ Grek felsefesinde ruh karşılığında kullanılan pneuma kelimesi "soluk almak, rüzgâr esmek ve koku yaymak" anlamındaki pneo fiiliyle ilişkili olup Presokratik felsefenin temel yaklaşımına uygun biçimde maddeci bir terminoloji içinde yorumlanmıştır." "İlkçağ Grek felsefesinde ruhla ilgili en önemli dönüşüm Platon[Eflatun] tarafından gerçekleştirilmiştir." Ruh bedenden bağımsız bir cevher olarak nitelendiren Platon'un "gayri cismanî ruh kavramı, felsefenin daha sonraki gelişiminde belirleyici olmuştur." "İslâm felsefesinde ise ruh kavramı,... genellikle nefis terimiyle ifade edilmiştir." (Kutluer, 2008, ss.193-194).

Ruhun ölümsüz olup olmadığı konusunda bir anlaşma olmamasına rağmen insanların hepsi ölüm gerçeğini kabul etmektedirler. İnsanlar kendi varlıklarının farkında oldukları gibi öleceklerinin de farkındadırlar (Yar, 2000, s. 85). İnsanların en az hayat kadar ilgilendikleri ölümü, kendilerinin gündelik olaylarda olduğu gibi tecrübe etmeleri mümkün değildir. İnsanların bu konudaki bilgileri kendi yaşadıkları bir tecrübe olmayıp, sadece dışardan yaptıkları gözleme dayanan bir bilgidir (Yazoğlu, 2007, s. 24).² Ölüm sonrası hayatın büyük ölçüde metafizik bir konu olduğu kesindir. İşin içerisine bir de ruh-beden ilişkisi girdiği zaman konu bütünüyle empirik alanın dışına çıkmaktadır (Koç, 2005, s. 16). Ancak bu kaçınılmaz gerçeğe karşı karşıya kalan insan, ister istemez ölümü yorumlamak ve açıklamak durumunda kalmıştır (Yazoğlu ve İmamoğlu, 2007, ss. 9-10). Dolayısıyla felsefe tarihinde ruhun ölümsüz olduğunu savunanların yanı sıra, ruhun da beden gibi ölümlü olduğunu savunan filozoflar olmuştur (Yar, 2000, s. 85). Geleneksel materyalist düşünceye sahip olanlar, ölümden sonra insanın varlığının cansız bir cisim olarak devam ettiğini ileri sürmüşlerdir. İnsanın bir ruh ve bedenden meydana geldiğini savunan filozoflar ise, insanın ölümünden sonra cansız bir cisim olarak varlığını sürdürmesinin anlamsız olduğunu düşünmüşler ve bedenin ölümünden sonra ruhun var olmaya devam edeceğini dile getirmişlerdir (Cevizci, 2010, ss. 1214-1215).

Ölümsüzlük inancı dünyadaki bütün insanlar tarafından kabul edilmiş olmasa da, ölümsüzlüğün yani öldükten sonraki hayatın insanlık

² Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Yazoğlu, 1999, ss. 33-39; Yazoğlu, 1997, 120-123).

tarihi boyunca genel olarak benimsenmiş olduğu söylenebilir. Bundan dolayı insanların büyük bir bölümü, ölümü bir son olarak görmemektedirler (Koç, 2005, s. 10). İnsanların ölümsüzlüğü genel olarak ruh ile ilişkilendirilmiştir. Bundan dolayı da ruhun ölümsüz olup olmadığının ortaya konulması gereklidir. Ruhun ölümsüzlüğü de genel olarak ahiret hayatı inancını gerekli kılmaktadır. İnsanlık tarihinde hem teologlar hem de filozoflar bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlardır (Şener, 2014, s. 120).Günümüzde ruhun ölümsüzlüğünü ve ahiret inancını, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dini mensupları kabul etmektedirler. Yahudilikte, ölümden sonra dirilme inancı ilk defa Eski Ahit'in "Danyal" kitabında yer almasına rağmen Talmud'da, ölümden sonra dirilmeyi inkâr edenlere karşı bazı cezalar önerilmiştir (Aydın, 2012, s. 1990). Bundan dolayı Yahudiliğin ilk dönemlerinde sınırları açıkça belirlenmiş bir ölümsüzlük inancından söz etmek oldukça zor görünmektedir. Bu konuya bugün itibariyle bakıldığında Yahudilikteki ölüm sonrası hayat inancının kaynağının belirsiz kaldığı ifade edilebilir. Çünkü bu inancın, Tanrı tarafından İsrailoğullarına peygamberler vasıtası ile vahyedilmiş gerçek bir Yahudi inancı mı, yoksa Ken'an ve Pers dinlerinin etkileriyle sonradan benimsenmiş aslında Yahudiliğe yabancı bir inanç mı olduğunu belirlemek mümkün değildir (Akbaş, 2002, s. 41, 46).

Hristiyanlık, hem ortaya çıktığı coğrafya itibariyle hem de Yahudiliğin Kutsal Kitabını Eski Ahit olarak kabul etmesinden dolayı söz konusu dinî mirastan belli ölçüde yararlanmışır. Tarihî açıdan bakıldığında, hem ölüm sonrası diriliş hem de ruhun ölümsüzlüğü inancının tarih boyunca Hristiyan teolojisinde yer aldığı görülecektir. İlk Hristiyanlar genellikle, İsa'nın ölümünden sonra dünyadaki bedeni ile diriltilmesini diğer insanların fizikî bedenlerinin de ahiret gününde tamamen hayata geri döndürüleceğinin bir delili olduğuna inanıyorlardı. Çağdaş Hristiyan düşüncesinde ölüm sonrası diriliş görüşü, ruhun ölümsüzlüğü ile karşılaştırılmış ve iki temel argümana dayandırılmışır. Bunlardan birincisi, insan ruhunun yaratılışından ölümsüz olduğu ve ölümden sonra var olmaya devam edeceğidir. İkincisi ise, ölüm sonrası hayatın Tanrı'nın insanlara bir lütfu olduğudur (Akbaş, 2002, ss. 47, 51-52, 55).

İslâm'ın ortaya koyduğu iman esaslarının en önemlilerinden biri ahiret inancıdır. Buna göre, insan öldükten sonra tekrar diriltilecek ve dünya hayatında yaptıklarından dolayı sorguya çekilecektir (Aydın, 2012, s. 264).³ Ahiret hayatı gayb ile ilgili olduğu için akıl ile ispat edilmesi mümkün değildir. Bunu ancak nas ile bilebiliriz. Ahiret hayatının akıl ile ispat

³ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Doğan, 2016a, ss. 176-193; Doğan, 2016b, ss. 221-251).

edilememesi, aklen mümkün olmadığı anlamına da gelmez. Çünkü ölmek suretiyle yok olan bir varlığı eski haline iade etmek mümkün olan işlerdendir. Allah, ilmi ve kudreti ile mümkün varlıkları tekrar eski hallerine iade edecektir (Topaloğlu ve Yavuz ve Çelebi, 2009, ss. 249-250).

İlahî dinlerin haricinde, örneğin Hinduzim’de, ahiret hayatı inancı olmamasına rağmen ruhun ölümsüzlüğü kabul edilmiştir. Ancak onlar, bunu reenkarnasyon ile ortaya koymuşlardır (Aydın, 2012, s. 105-106).⁴ Dinlerin ahiret hayatına bakış açıları hakkında bu bilgilerden sonra felsefe tarihinde bazı filozofların görüşlerine değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ruhun ölümsüzlüğü problemini ilk ele alan filozof Platon’dur (Yazoğlu, 1996, s. 55). Ona göre, ruh ölümsüzdür. Ruhun ölümsüzlüğü sadece yaşam sürecinde değildir. Ruh hem yaşam öncesinde hem de yaşam sonrasında ölümsüzdür. Platon, konu hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Ölümün her şeyin bitişi olduğunu varsayalım. Kötüler için ölüm beden ve ruhlarından kurtulmak olduğuna göre, bu onlar için ne güzel olurdu. Oysa ruhun ölmediği açıkça ortada olduğuna göre bu kötülüklerden mümkün olduğunca kaçmanın ve iyi ve erdemli olmanın gerektiği ortadadır (Platon, 2013, ss. 113, 115-116). Platon’un, ruhun ölümsüzlüğünü ispatlamak için ortaya koyduğu delillerden en önemlisi “hatırlama” ve “tenasüh”tür. Ona göre, ruh bir zamanlar bedenden ayrı olarak ideler âleminde bir hayat yaşamıştır. Sonradan bu dünyaya düşmüş olan ruh, bir bedene bağlı kalarak yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı ruh, her türlü sıkıntıya katlanır ve bir gün bedenden kendini kurtaracağını ümit eder. Ruhta bulunan bu hatırlama, ruhun önceden yaşadığını ve dolayısıyla bedenden kurtulduktan sonra da yaşayacağına dair bir kanıttır (Yazoğlu, 1996, ss. 55-56). Böylece Platon, hayatın prensibi olarak kabul ettiği ruhun ölümsüzlüğüne felsefesinde özel bir önem vermiştir (Erdem, 2000, ss. 221-222).

Felsefe tarihinin en önemli filozoflarından biri olan Aristoteles’in ruhun ölümsüzlüğünü kabul edip etmediği tartışmalıdır (Yazoğlu, 1996, s. 57). Aristoteles (2011b), *Ruh Üzerine* adlı eserinde, ruh ve bedenin tek bir şey olup olmadığını araştırma zorunluluğunun bulunmadığını (s. 256)

⁴ Buna bir örnek olarak Hindu metafizikçi, din adamı ve Advaita Vedanta (tekçilik, mutlak monizm) öğretisinin savunucusu olan Shankara’yı verebiliriz. Shankara, Hindu düşünürler içinde en etkili olarak kabul edilmektedir. Shankara mistisizminde ruh yaratıldığı bölgenin dışına çıkma, Varlık ve Tanrı’nın kendi yüceliğine ulaşma arayışındadır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Kalin, 2016, ss. 29-39).

belirterek, bu konudaki görüşlerinin belirsiz kalmasına neden olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü ruh ve beden bir mi yoksa ayrı mı olduğu ortaya konulmadığı zaman, ruhun ölümlü mü yoksa ölümsüz mü olup olmadığı da doğal olarak belirsiz kalacaktır. Aristoteles, ruh ile mutluluk kavramları arasında bir ilişki kurmuştur. Bütün Yunan ahlâkçılarındaki olduğu gibi (Gökberk, 1999, s. 79), Aristoteles'e (2011a) göre de, insanların yaptıkları her şeyin amacı mutluluktur. Mutluluğun en iyi şey olduğu konusunda insanlar arasında bir anlaşma vardır. Ancak mutluluğun ne olduğunun açıklanması gerekir. İnsanın beslenme ve büyüme gibi diğer varlıklarla ortak özellikleri bulunduğunu ifade eden Aristoteles, akla sahip ve düşünen bir varlık olan insanın bunlardan bir farkının bulunması gerektiğini düşünmektedir. Dolayısıyla burada karşımıza eylem çıkmaktadır. Ona göre, eylem erdemli olmalıdır. Yani bu, ruhun akla uygun etkinliğidir. Erdemli insana yakışan, bunları iyi ve güzel bir biçimde yapmasıdır. Dolayısıyla mutluluk, insan ruhunun kendisi için amaç olan erdeme uygun etkinliğidir (s. 17, 27). Kısaca ifade etmek gerekirse, insan yaşamının amacı ve buna nasıl ulaşılacağı Aristoteles'in temel sorunudur (Büyükdüvenci, 1993, s. 44). İnsanların asıl amacının mutluluğa ulaşmak olduğunu öne süren Aristoteles, bunu ruh ile ilişkilendirmiştir. Çünkü insanları mutluluğa ulaştıracak eylemleri yapacak olan insanın ruhudur. Aristoteles'in bu görüşlerinin, birçok filozofu etkilediğini de ifade edebiliriz.

İslâm felsefesinde de ruhun ölümsüzlüğü problemi filozofların ilgilendiği en önemli konulardan biri olmuştur. Fârâbî (2011), ölümden sonra mutlu ruhların birbirleriyle buluşup çoğalmasıyla onların mutluluklarının artacağını; fasık ruhların birbirleriyle buluşup çoğalmasıyla da onların çekecekleri ıstırapın artacağını ifade ederek ruhun ölümsüz olduğunu kabul etmiştir. Böylece mutlu olan ruhların mutlulukları ve fasık olan ruhların da ıstırapları zamanın geçmesiyle sonsuza kadar çoğalacaktır. Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserinde bu görüşünü şöyle ortaya koymaktadır: “Cahil şehirlerin halkının ruhları eksik ve varlıkta devam etmek için zorunlu olarak maddeye muhtaç bir halde kalırlar. Bundan dolayı varlıklarını kendisine borçlu oldukları madde ortadan kalktığında, varlıkları bu ortadan kalkan şeye muhtaç olan ruhsal kuvvetleri de ortadan kalkar” (ss. 111-115). Burada Fârâbî'nin, ölümden sonra ferdî ruhun devamını reddettiği görülmektedir. Bundan dolayı Fârâbî'nin din felsefesi ile dinin nassı arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Ülken, 2005, s. 186).⁵

Gazâlî (2012), beden ölümüyle ruhun ölmediğini belirterek, (s.

⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Aydın, 1982, ss. 121-128).

126-131), ruhun ölümsüzlüğüne inanmaktadır. Çünkü beden, ruhun yeri değildir. Beden, ancak ruhun bir aletidir. Bundan dolayı aletin bozulması, aleti kullananın da bozulmasını gerektirmez (Yazoğlu, 2007, s. 103). Ruh, bedenle beraber bazı işler yapmaktadır. Bunun yanı sıra ruhun, bedensiz yaptığı işler de vardır. Bundan dolayı ruhun varlığını sürdürmesi için bedene ihtiyacı bulunmamaktadır (el-Gazzâlî, 2002, s. 215).⁶ İbn Rüşd (2004) ise, ruhun bâki olduğuna dair bilgilerin insanlara vahiy ile bildirildiğini ifade etmektedir. Ruhlar ölümden sonra cismanî ve maddî arzulardan soyutlanıp uzaklaşma haline girerler (s. 257).

Gazzâlî'nin ruhun ölümsüzlüğü hakkındaki görüşlerine benzer görüşleri Berkeley de ortaya koymuştur. Tanrı tarafından yaratılmış olan ruhun, ölümsüzlüğü de yok olması da Tanrı'nın iradesine bağlıdır. Ruh, beden ölümüyle yok olmamakta ve ruh bedensiz olarak da varlığını sürdürmektedir. Ruh, uyku ve ölüm halinde de düşünmeye ve algılamaya devam etmektedir. Ona göre, ruhun düşünmesine, algılamasına ve varlığını devam ettirmesine bedenin çürüyüp bozulması engel değildir (İmamoğlu, 2004, ss. 125-127).

Düşünce tarihinde ruhun ölümsüz olduğunu kabul etmeyenler veya ruh hakkında farklı görüşler ileri sürenler de bulunmaktadır. Örneğin, süreç felsefesinde, ruhun ölümsüzlüğü ve bedenli diriliş gibi farklı görünüşleri olan klasik ölümsüzlük inancına çeşitli açılardan itirazlar yapılmıştır (Akbaş, 2003, ss. 74-75).⁷ Paul Tillich ise, "sonsuz yaşam" inancının, zamansal bir sembol olup kategorik yapı içinde olan her şeyin temelde sonlu olduğunu düşünmektedir. Ona göre, sonsuz olan tek şey 'Tanrı' ya da 'Varlığın Kendisi'dir. Yokluk şokunun yol açtığı kaygıları ortadan kaldırmak isteyen insan, yokluğun katlanılabilir bir şey olmaması nedeniyle ölüm ötesini kutsallaştırmaktadır. Tillich, sonuç olarak gerçekte yokluğun var olmadığını ve sadece varlığın değişiminin var olduğunu, bu anlamda ölümün bir yokluk anlamına gelmediğini sözlerine eklemektedir (İmamoğlu, 2005, ss. 99-100). Aydınlanma Dönemi⁸ düşünürlerinden olan Meslier de, ruhun

⁶ Sofyalı Bâli Efendi de, ruhu, Rabbânî bir cevher olarak nitelendirmektedir. Özel bir görünüşe sahip olmayan ruh, ilahî isimlerin bir suretidir. Dolayısıyla ruh, ilahî isim ve sıfatların bilgisini elde etmede bir araçtır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Celep, 2014, ss. 112-113).

⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Akbaş, 2003, ss. 72-78).

⁸ Aydınlanma felsefesi, aşkın olan, yani kökü ve ereği bir üst dünyada bulunan bir hayat düzeninden; içkin olan yani kökü ve ereği bu dünyada bulunan bir hayat düzenine geçişin başlangıcı olarak da değerlendirilmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Baykan, 2001, ss. 303-316; Baykan, 2008, ss. 173-181).

ölümsüzlüğünden söz etmenin mantıklı bir düşünce olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, insanların ne olduğunu bilemedikleri sözde bir cevherin öldükten sonra yaşamaya devam ettiğini ifade etmenin hiçbir dayanağı yoktur (Kalin, 2014, s. 215).

Bu bilgilerden sonra John Locke'un ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret inancı hakkındaki görüşlerine geçebiliriz. Locke, felsefe tarihinde empirist bilgi öğretisinin kurucusu olarak nitelendirilmesine ve bilginin yegâne kaynağının deneyim olduğunu kabul etmesine rağmen (Çetin, 1994, s. 172),⁹ dindeki en önemli inanç esaslarından olan ruh ve ahiret hayatı söz konusu olduğunda görüşlerinin farklılaştığı görülecektir.

I. Ruhun Ölümsüzlüğünün ve Ahiret Hayatının Temeli Olarak Mutluluk

Locke'un (1823b)¹⁰, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatının varlığı ile ilgili görüşlerinde ahlâk felsefesinin ve özellikle de "mutluluk düşüncesi"nin izleri görülmektedir. Ona göre mutluluk, en yüksek derecedeki haz; mutsuzluk ise en yüksek derecedeki acıdır. Herhangi bir haz üretmeye elverişli olan şey iyi, herhangi bir acı üretmeye elverişli olan şey ise kötüdür (I/262). Her acı mutsuzluğumuzun bir parçasını oluşturur fakat olmayan her iyi, her zaman var olan mutluluğumuzun önemli bir parçasını oluşturmadığı gibi, mutsuzluğumuzda da o şeyin yokluğu bir anlam taşımaz. Çünkü bizim daha ulaşamadığımız sonsuz mutluluk dereceleri vardır. Bulundukları konumdan hoşnut olan birçok insan olsa da, ahiret hayatında bu dünyadaki her iyinin üstünde zevkler bulunacağını yadsımazlar. Onlar tam, güvenli ve ölümsüz mutluluğa kavuşma olasılığının bu dünyada değil, ahiret hayatında olduğunu da farkındadırlar (Locke, 1823b, I/264-265). Bu dünya hayatında insanların yaşamlarını sürdürmeleri için çektikleri sıkıntılardan söz eden Locke (1823b), en büyük iyinin çekiciliğine kapılmaları için pek fazla vakit bulamadıklarını da itiraf etmektedir. Açlık, susuzluk, sıcak, soğuk, yorgunluk vb. rahatsızlıkların yanı sıra onur, güç ya da zenginlik için duyulan şiddetli arzular mutluluğa ulaşmaya manidir. Bu duygulardan biri gider biri gelir (I/265-266).

⁹ John Locke'un, bilginin kaynağı olarak deneyimin yanında vahyi de kabul etmesinin kendi görüşleriyle bir çelişki oluşturup oluşturmadığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Çetin, 1994, ss. 167-176).

¹⁰ Bu eser, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, (Öteki Yayınevi, İstanbul 2007) adıyla Meral Delikara Topçu tarafından ve *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2004) adıyla Vehbi Hacıkadıroğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Araştırmamızda bu iki çeviriden eserin İngilizce orijinaliyle karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

Locke'a (1823b) göre, insanlar bu dünya hayatında farklı seçimler yapmaktadır. Bu durum, her insan için iyi olanın farklı bir şeye karşılık geldiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla herkes mutluluğunu aynı şeyde bulmaz ya da mutluluğa aynı yoldan gitmez. İnsanın tüm kaygıları bu dünya ile sınırlı olsaydı, o zaman biri bilim ve bilgiye, diğeri avcılığa, bir diğeri eğlence ve lükse, bir başkası ağırbaşlılığa ve zenginliğe yönelmezdi. Bu durum herkesin mutluluğu farklı şeylerde aramasından kaynaklanmaktadır (I/272-273). Kimine çok hoş ve lezzetli gelen yiyecekler başkaları için aşırı iğrenç ve mide bulandırıcı olabilir; çoğu insan diğerleri için bir ziyafet olan lezzetlere aç kalmayı tercih edebilir. Locke'a (1823b) göre, eski filozoflar en yüksek iyinin zenginlikte mi, bedensel zevklerde mi, erdemde ya da derin düşünmede mi olduğunu boş yere araştırmışlardır. En büyük mutluluk, en büyük hazzı üreten ve yokluğu rahatsızlık ve acı veren şeylere sahip olmakta konumlanmıştır. Bunlar da insanlara göre değişen şeylerdir. Dolayısıyla yalnızca bu dünyadan zevk alan insanların burada kendilerini rahatsız eden her şeyi ortadan kaldırıp kendilerini hoşnut eden şeylerin peşine düşerek mutluluklarını aramaları tuhaf ve akıl dışıdır. Locke, eğer ölümden sonra bir hayat yoksa şu çıkarımın kesinlikle doğru olduğunu belirtmektedir: *Yiyelim, içelim, istediğimizden hoşlanalım, yarın nasıl olsa öleceğiz* (I/273-274).

Locke'a (1823b) göre, insanların, mutlulukları için erdem ve dinin zorunlu olduğunu, gelecekteki mutluluk ya da mutsuzluk durumunu görmelerini, Tanrı'nın, herkesi yaptıklarına göre değerlendirmek üzere beklediğini, iyi şeyler yapanları şeref, onur ve ölümsüzlük ile ödüllendireceğini, kötü şeyler yapanları da gazabıyla cezalandıracağını anlamalarını sağlamak gereklidir. Çünkü dünya hayatından sonra, bütün insanları bekleyen farklı bir mutluluk ya da mutsuzluk durumundan haberdar olan bir insan için iyi ve kötü ölçüleri büyük oranda değişecektir. Dünya hayatındaki hiçbir haz ya da acı, ahiret hayatının ölümsüz mutluluğu ya da mutsuzluğuna bir nebze erişemeyeceğinden dolayı, insanlar eylemlerini bu dünyadaki geçici haz ya da acıya göre değil, sonraki yaşamdaki ölümsüz mutluluğu güvenceye almaları ölçüsünde belirlemeye yönelecektir (I/278-279). Locke (2003), erdemli bir hayat yaşamayanların hem bu dünyada hem de öteki dünyada mutlu olmalarının mümkün olmadığını belirtmektedir (s.155).

Locke'a (1823b) göre, Tanrı'nın hazırladığı mutluluk, kesinlikle her istek ve arzuya yanıt verir niteliktedir. İnsanların zevkleri buradaki gibi öbür dünyada da farklılık gösterse bile, cennetteki ruhanî gıda herkesin damak tadına seslenir nitelikte olacaktır (I/282). Locke (1823b), Yüce Tanrı'nın ortaya koyduğu yasanın yaptırımları olarak sunduğu ceza, ödül ve ölümsüz

yaşam sadece olasılık halinde düşünüldüğünde bile bu dünya hayatının bizlere gösterebileceği acı ya da hazza karşı seçimimizi belirleyecek ağırlıktadır, diyor. Çünkü eşsiz ve sonsuz mutluluğun yalnızca bu dünyadaki iyi yaşamın olası sonucu ve tersinin de kötü bir yaşamın olası karşılığı olduğunu kabul eden biri, sonsuz mutluluğun beklentisi ile olabilecek erdemli bir yaşamın, bu dünyadaki günahların acısını kat kat çıkaracak sonsuz, korkunç bir mutsuzluğun beklediği erdemsiz bir yaşantıya tercih edilir olduğu sonucuna varmazsa, çok yanlış bir yargıda bulunduğunu itiraf etmelidir (I/286-287).

Locke’a (1823b) göre, bu dünyada erdemli yaşamın acı, erdemsizliğin ise sürekli bir haz içeriyor olmasına rağmen, çoğunlukla günahkâr insanlar övünecek üstünlüklere sahip olmadıkları gibi aslında daha kötü bir konumdadırlar. Sonsuz mutluluk, sonsuz mutsuzluğun üstündedir. Dindar insanın düştüğü en büyük yanılgı bile, günahkâr insanın erişebileceği en iyi noktadır. Aklını kullandığı halde hiç kimse geri dönüşü olmayan sonsuz mutsuzluk olasılığını inkâr edecek bir yaşam süremez. İyi insan doğru yönde ise sonsuz mutluluğu hak eder; yanılgıya düşerse de mutsuz olmaz. Diğer yandan günahkâr insan doğru yolda olsa da mutlu değildir; yanılgıya düştüğünde de sonsuz mutsuzluğa kapılır (I/287). İnsanların sonsuz mutluluğu elde etmeleri gerektiğini söyleyen Locke’a (1823b) göre, güçsüz ve sonlu varlık olan insanlar, sonsuz bilgelik ve iyiliğin mükemmelliklerini dile getirebilecek güçte değildir (II/31).

Locke, insanların bu dünya hayatında gerçek ve mükemmel mutluluğu elde edemeyeceklerini, asıl mutluluğa ahiret hayatında kavuşacaklarını belirtmektedir. Locke’un, ruhun ölümsüzlüğü ve ahlâkî hayatın karşılığının görüleceği ahiret hayatı için kullandığı “mutluluk” kavramını Aristoteles’ten aldığını ifade etmemiz mümkündür. Locke, böylece mutluluk kavramından hareketle ruhun ölümsüzlüğüne ve ahiret hayatına geçiş yapmaktadır. Locke, kavram olarak mutluluğu Aristoteles’ten almış olsa da onun, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı ile ilgili görüşlerini Hristiyanlığı temel alarak oluşturduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ruh ve ahiret hayatı konularında Locke, inancı ilk plana almıştır. Zaten Locke (1823d), Kutsal Kitap’a aykırı veya onunla uyuşmayan herhangi bir şey olmadığını söyleyerek (IV/96), felsefi düşüncelerinin kaynağını açıkça ortaya koymaktadır. Locke’un mutluluk ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra onun, ruh ve ahiret hayatı hakkındaki görüşlerine geçebiliriz.

II. Ruhun Ölümsüzlüğü ve Ahiret Hayatı

Locke'a göre, insanların bu dünyadaki ahlâkî davranışlarının karşılığını görebilmeleri için hem ruhun ölümsüzlüğünün hem de ahiret hayatının kabul edilmesi gereklidir (Çetin, 1995, s. 198). Her insan ebedî mutluluk ya da mutsuzluğu elde edebileceği ölümsüz bir ruha sahiptir. İnsanın mutluluğu elde etmesi de inanılması gereken şeylere inanmasına ve Tanrı'nın lütfunu elde etmesi için yapması gereken şeyleri yapmasına bağlıdır (Locke, 1823c, VI/41).¹¹ İnsanların sonsuz mutlulukları Tanrı'nın kendilerinden hoşnut olmasına ve onayına bağlıdır (Locke, 1823c, VI/43). Çünkü bütün yükümlülüklerin dayanacağı en son kaynak Tanrı'dır ve Tanrı'nın iradesine itaat edilmelidir (Locke, 1999, s. 66). Dinin ve ahlâkın yüce amaçları ruhun ölümsüzlüğü ile güvenceye alınır (Locke, 1823d, IV/34). Tanrı, yeniden dirilme sonrasında insanların bedenlerinin, ruhları ile birlikte, ebedî bir hayat yaşayacaklarını vahiyle bildirmiştir (Locke, 1823e, IV/477). Bunun en güzel örneği de İncil aracılığıyla insanlara vahiy yoluyla bildirilen İsa Mesih'in hayatı ve ölümsüzlüğüdür (Locke, 1823a, IV/188).

Locke, ruh konusunda en temel bilgi aracı olarak vahyi kabul etmektedir. Eğer Tanrı, insanlara ruhun ölümsüz olduğunu bildirmeseydi, insanların bunu anlamaları mümkün olmazdı. Tanrı'nın vahyettiği şeyin kesin olduğunu kabul eden Locke'a (1823e) göre, bu konuda artık delil getirilmesine de gerek kalmamıştır. Zaten ruhun tinsel ve ölümsüz olduğunun akıl tarafından kanıtlanması da mümkün değildir (IV/476).

Ruh konusu, bilgi kuramının prensiplerine göre incelenen bir bilim alanı değildir. Bu daha çok sağduyunun ve ilahî bilginin kılavuzluk ettiği bir alandır. Bu alandaki bilgilerin kaynağı vahiydir ve insanlara bu konuyu anlatırken de vahiyden elde edilen bilgiler kullanılmalıdır (Locke, 2003, ss. 216-217). Görülüyor ki, deneyciliğin kurucusu olarak kabul edilen Locke, ruhla ilgili olarak burada ortaya koyduğu görüşlerde deneycilikten uzaklaşmakta, bu konunun ilahî vahyin kılavuzluğunda anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Locke'un ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatıyla ilgili imanı temele almasının kendinden sonraki Kant'ın, "inanca yer sağlamak amacıyla bilgiyi yıkmak zorunda kaldım" (Kant, 2010, s. 83) şeklindeki söylemini hatırlatmaktadır.

Ruhun ölümsüzlüğünü kabul eden ve ruhun ölümsüzlüğünün akıl ile ispatlanamayacağını, insanların ebedî mutluluğa bu dünyada değil ahiret hayatında kavuşacaklarını söyleyen Locke'un (1823f), ahiret hayatı için de

¹¹ Bu eser, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, (Liberte Yayınları, Ankara 2009) adıyla Melih Yürüşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Araştırmamızda bu çeviriden eserin İngilizce orijinaliyle karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

vahiyle bildirilen bilgilere büyük önem verdiğini görüyoruz (VII/155). Ona göre, ölümden sonra dirilme ve ahiret hayatı için en güzel örnek İsa Mesih'tir. İsa Mesih Kudüs'te öldürülmüş ve o ölümünden sonra yeniden dirilmiştir (Locke, 1823g, VI, 144). Havarilerin Yeni Ahit'teki İsa'nın Mesih olduğuna dair öğütlerine dikkatle bakılmasını isteyen Locke (1823f), İsa Mesih hakkında inanılması gereken en temel noktalardan biri olarak onun ölümünden sonra yeniden dirilmesini görmektedir. Dolayısıyla İsa Mesih'in yeniden dirilmesi diğer insanların ölümünden sonra yeniden dirilmeleri ve ebedî yaşamları için bir kanıttır (VII/20). Locke (1823f), İsa Mesih'e inananların ölümsüz hayatı elde etmeye hak kazandıklarını da belirtmektedir (VII/64). "Hüküm Günü" adı verilen bu günde, İsa Mesih Tanrı'nın hükmetme gücünün temsilcisi olarak, yani Baba'nın kendisini görevlendirmesiyle insanları objektif olarak yargılayacaktır. Çünkü İsa Mesih, kendi özel arzularının peşinden koşan biri değildir. O sadece Tanrı'nın isteklerini yerine getirmektedir (Locke, 1823f, VII/126). Locke'a (1823b) göre, insanların manevi zayıflığını bilen ve onlardan yapabileceklerinden fazlasını beklemeyen Tanrı, insanları merhametli ve şefkatli bir baba gibi yargılayacaktır (I/272). Locke'un, ruhun ölümsüzlüğünü ve ahiret hayatını, vahye yani dinin öğretilerine dayandığını söylemiştik. Hz. İsa'nın ölümünden sonra yeniden dirilmesini ahiret hayatı için bir kanıt olarak gösteren Locke, doğal olarak mensubu bulunduğu Hristiyanlığın öğretilerini ortaya koymaktadır.¹²

Tanrı insanları duyarlı ve akıllı varlıklar olarak dünyaya göndermiş ve yıllarca yaşam sürmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla Tanrı'nın insanları öbür dünyada da aynı duyarlılık haline yeniden kavuşturacağı açıktır. Ayrıca orada insanlar bu dünyada yaptıklarına göre hazırlanan ödül ve cezalardan paylarını alacaklardır (Locke, 1823b, II/360). Locke'a göre, insanlar ölümsüz bir ruha sahip olduğu için ahiret hayatında iyi ve dürüst insanlar ebedî bir cennet hayatı yaşayacakken, günahkâr insanlar ebedî bir cezalandırma içerisinde olacaklardır (Çetin, 1995, s. 217). Yüce Yasamacı'nın kuralları çiğneyenleri cezalandırmak için hazırladığı cehennem ateşini düşünmeksizin eylemlerde bulunan (Locke, 1823b, I/39), Şeytan ve onun dostları için hazırlanmış olan cehennemde, sonsuz bir ateş

¹² Kur'an-ı Kerim'de, öldürülen kişinin Hz. İsa olmadığı, ona benzeyen bir kişinin öldürüldüğü bilgisi yer almaktadır: "Allah elçisi Meryem Oğlu İsa Mesih'i öldürdük" demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir." (Nisâ: 4/157)

içerisinde, acıktıkları zaman yemek verilmeden, susadıkları zaman su verilmeden ve çeşitli sıkıntılara katlanmak zorunda bırakılarak ebedî bir cezalandırma içerisinde yaşayacaklardır (Locke, 1823f, VII/127).

Locke'un ortaya koyduğu görüşlerin kendisinden asırlarca önce yaşamış olan Gazâlî (el-Gazzâlî, 2002, s. 223; Yazoğlu, 2007, ss. 122-123), Aquinaslı Thomas (Cevizci, 2001, ss. 282-283; Akbaş, 2010, ss. 47-57) ve daha birçok filozofun görüşleriyle benzerlik arz ettiğini ifade etmemiz gerekir. Locke, mutluluk ve ruhun ölümsüzlüğü ile ahiret hayatının varlığı arasında bir bağlantı kurarak, insanların sonsuz mutluluk veya mutsuzluğu ahiret hayatında yaşayacaklarını belirtmektedir. Sonuç olarak ruhun ölümsüzlüğü, ahiret hayatı ve ahiret hayatındaki ödül ve cezalandırma konusunda da Locke'un görüşlerine vahyin kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Bu çalışmamızda John Locke'un, empirizm akımının en önemli temsilcilerinden biri olmasına rağmen, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı hakkındaki görüşlerini vahiy bilgisiyle, yani Hristiyanlığın öğretileriyle temellendirmesini ortaya koymaya çalıştık. Ona göre, eğer Tanrı insanlara ruhun ölümsüz olduğunu bildirmemiş olsaydı, insanların bunu anlamaları mümkün olmazdı. Tanrı'nın vahyettiği şeyin kesin olduğunu kabul eden Locke, bu konuda artık delil getirilmesine de gerek kalmadığını düşünmektedir. Bundan da öte ruhun tinsel ve ölümsüz olup olmadığının akıl tarafından kanıtlanması mümkün değildir.

Locke'un, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı ile ilgili öne çıkardığı en temel kavramın mutluluk olduğunu söyleyebiliriz. İnsanların bu dünya hayatında ulaşamadıkları sonsuz mutluluk dereceleri bulunduğunu belirten Locke, onların bu mutlulukları elde edeceği yer olarak ahiret hayatına işaret etmektedir. Tanrı'nın insanlar için hazırladığı mutluluk her istek ve arzuya yanıt verir nitelikte olacaktır. Locke böylece, mutluluk kavramından yola çıkarak ruhun ölümsüzlüğünü ve ahiret hayatını ispatlamaya çalışmaktadır.

Bu makalede tespit ettiğimiz bir diğer önemli nokta ise, Locke'un, insanların bu dünyadaki ahlâkî davranışlarının karşılığını görebilmeleri için hem ruhun ölümsüzlüğünü hem de ahiret hayatını kabul etmeleri gerektiğini vurgulamasıdır. Her insanın ebedî mutluluk ya da mutsuzluğu elde edebileceği ölümsüz bir ruha sahip olduğunu söyleyen Locke, insanların mutluluğu elde etmelerini, inanca yani Tanrı'nın isteklerini yerine getirmelerine bağlamaktadır. Tanrı, yeniden dirilme sonrasında insanların bedenlerinin, ruhları ile birlikte, ebedî bir hayat yaşayacaklarını vahiyle bildirmiştir. Locke'un, İsa Mesih'in hayatını ve ölümsüzlüğünü insanların

yeniden dirilmelerine dolayısıyla ahiret hayatına bir delil olarak sunması da dikkate değer bir yaklaşımdır.

Sonuç olarak Locke'un ruhun ölümsüzlüğünü, mutluluk ve ahiret hayatı ile ilişkilendirmesinin; ruhun ölümsüzlüğü ve ahiret hayatı hakkında bilgi kaynağı olarak vahyi kabul etmesinin önemli olduğunu, ancak bunun özgün bir düşünce olmadığını söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Akbaş, M. (2002). Yahudi ve Hristiyan düşüncesinde ölüm sonrası hayat ve diriliş inancının dini ve teolojik temelleri, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/37-60, İzmir.
- Akbaş, M. (2003). Süreç felsefesinde ölümsüzlük: Eleştirel bir bakış, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: XVI, 1/72-78, Ankara.
- Akbaş, M. (2010). Human nature and life after death in Thomas Aquinas, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: LI, 1/47-57, Ankara.
- Aristoteles. (2011a). Nikomakhos'a etik, (çev. Saffet Babür), Ankara: BilgeSu.
- Aristoteles. (2011b). Ruh üzerine, (çev. Zeki Özcan), Aristoteles, Yayına Hazırlayan: Kaan H. Ökten, İstanbul: Say.
- Aydın, M. (1982). Farabi'nin ruhun ölümsüzlüğüne dair görüşü ile ilgili bazı yanlış anlamalar, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 5/121-128, Ankara.
- Aydın, M. (2012). Dinler tarihine giriş, İstanbul: Literatürk Academia.
- Baykan, E. (2001). Aydınlanma dönemi dine eleştirel yaklaşımlar: aydınlanma ve din, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/303-316, Van.
- Baykan, E. (2008). Yeni anlamlar/sorunlar: akıl, din ve bilim ekseninde değişim süreci eleştirel bir yaklaşım, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/173-181, Van.
- Bolay, S. H. (2009). Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü, Ankara: Nobel.
- Büyükdüvenci, S. (1993). Aristoteles'te mutluluk kavramı, *Felsefe Dünyası*, 9/41-45, Ankara.
- Celep, H. (2014). Sofyalı Bâli Efendi hayatı, eserleri ve tasavvuf anlayışı, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- Cevizci, A. (2001). Ortaçağ felsefesi tarihi, Bursa: Asa Kitabevi.
- Cevizci, A. (2010). Paradigma felsefe terimleri Sözlüğü, İstanbul: Paradigma.
- Çetin, İ. (1994). John Locke'da ahlâk kurallarının kaynağı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: VI, 6/167-176, Bursa.
- Çetin, İ. (1995). John Locke'da Tanrı Anlayışı, Ankara: Vadi.
- Doğan, H. (2016a). Dinî delilleri ışığında İslâm inanç esasları, İstanbul: Rağbet.
- Doğan, H. (2016b). İslâm'da ahiret inancının temelleri üzerine, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı: 1, s. 221-251, Kars.
- Erdem, H. (2000). İlkçağ felsefesi tarihi, Konya: Hü-Er.
- el-Fârâbî, E. (2011). İdeal devlet el-Medînetü'l-Fâzıla, (çev. Ahmet Arslan),

- İstanbul: Vadi.
- el-Gazzâli, İ. (2002). Filozofların tutarsızlığı-Tehâfütü'l-Felâsife, (çev. Bekir Sadak), İstanbul: Ahsen.
- Gazâlî, İ. (2012). Ölüm ve sonrası, (çev. Hüseyin Okur), İstanbul: Semerkand.
- Gökberk, M. (1999). Felsefe Tarihi, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İbn Rüşd. (2004). Felsefe-din ilişkileri Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh.
- İmamoğlu, T. (2004). Bir tanrı kanıtlaması olarak Berkeley idealizmi, İstanbul: Yeni Zamanlar.
- İmamoğlu, T. (2005). Paul Tillich felsefesinde ölüm ve ötesi, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/95-110, Erzurum.
- Kalın, F. (2014). Bir aydınlanma düşünürü olarak Jean Meslier'in din anlayışı, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XVI, 1/195-221, Diyarbakır.
- Kalın, M. F. (2016). Shankara mistisizminde tanrı, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: III, 6/29-39, Kars.
- Kant, I. (2010). Katkısız (salt: duru) aklın eleştirisi, (çev. Nejat Bozkurt), Kant, İstanbul: Say.
- Koç, T. (2005). Ölümsüzlük düşüncesi, İstanbul: İz.
- Kutluer, İ. (2008). Ruh, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), XXXV/193-197, İstanbul.
- Locke, J. (1823a). An answer to remarks upon an essay concerning human understanding, *The Works of John Locke*, Vol. IV, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1823b). An essay concerning human understanding, *The Works of John Locke*, Vol. I-II-III, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1823c). A letter concerning toleration, *The Works of John Locke*, Vol. VI, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1823d). A letter to the right reverend Edward Lord Bishop of Worcester, *The Works of John Locke*, Vol. IV, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1823e). Mr. Locke's reply to the Bishop of Worcester's answer to his second letter, *The Works of John Locke*, Vol. IV, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1823f). The reasonableness of Christianity as delivered in the scriptures, *The Works of John Locke*, Vol. VII, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1823g). A third letter for toleration, *The Works of John Locke*, Vol. VI, ed. Thomas Tegg, W. Sharpe and Son, G. Offor, Dublin.
- Locke, J. (1999). Tabiat kanunu üzerine denemeler, (çev. İsmail Çetin), İstanbul: Paradigma.
- Locke, J. (2003). Eğitim üzerine düşünceler, (çev. Hakan Zengin), İstanbul: Morpa Kültür.
- Locke, J. (2004). İnsan anlığı üzerine bir deneme, (çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), İstanbul: Kabalcı.

- Locke, J. (2007). İnsan anlama yetisi üzerine bir deneme, (çev. Meral Delikara Topçu), İstanbul: Öteki.
- Locke, J. (2009). Hoşgörü üstüne bir mektup, (çev. Melih Yürüşen), Ankara: Liberte.
- Platon. (2013). Phaidon, (çev. Furkan Akderin), İstanbul: Say.
- Şener, H. (2014). John Locke ve David Hume din felsefesi üzerine karşılaştırmalı bir inceleme, İstanbul: Ötüken.
- Topaloğlu, B., Yavuz, Ş. Y. & Çelebi, İ. (2009). İslâm'da inanç esasları, İstanbul: Çamlıca.
- Ülken, H. Z. (2005). İslâm düşüncesi Türk düşüncesi tarihi araştırmalarına giriş, İstanbul: Ülken.
- Yar, E. (2000). Ruh-beden ilişkisi açısından insanın bütünlüğü sorunu, Ankara: Ankara Okulu.
- Yazoğlu, R. & İmamoğlu, T. (2007). Mevlânâ düşüncesinde bir ölümsüzlük tecrübesi olarak iradî ve doğal ölüm, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, cilt: XIV, 34/9-19, Erzurum.
- Yazoğlu, R. (1996). Ölümsüzlük düşüncesinin Gazâlî'ye kadarki seyri, *Felsefe Dünyası*, 21/55-62, Ankara.
- Yazoğlu, R. (1997). Ölüm Korkusu İle İlgili Bazı Felsefî Tavırlar, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4/120-123, Erzurum.
- Yazoğlu, R. (1999). Ölümsüzlük İnancının Dayandığı Temeller, *Ekev Akademi Dergisi*, cilt: II, 1/33-39, Erzurum.
- Yazoğlu, R. (2007). Ruh, ölüm ve ötesi-Gazâlî üzerine bir araştırma, İstanbul: İz.